

Crna Gora
Ministarstvo prosvjete

**PODJELA ODGOVORNOSTI I POSTUPANJE U CILJU PREVENCIJE
I U SLUČAJEVIMA POJAVE NASILJA I VANDALIZMA**

UPUTSTVO ŠKOLAMA

Sadržaj:

1. SVRHA/NAMJENA UPUTSTVA	2
2. DOSADAŠNJE AKTIVNOSTI	2
3. STRATEŠKI I NORMATIVNI OKVIR	3
4. NASILJE, VANDALIZAM I DJECA	4
5. PREPORUČENI KORACI	6
6. PREVENCIJA NASILJA I VANDALIZMA	6
7. MJERE KOJE TREBA PREDUZETI KAD SE UOČI NASILJE	9
8. MJERE U ODNOSU NA VANDALIZAM	13
9. INDIVIDUALNI PLAN PODRŠKE	15
10. USLUGE KOJE SU DOSTUPNE	16
11. MEDIJI – KOMUNIKACIJA	17
Prilog 1: Definicije i pokazatelji nasilja	18
Prilog 2: Opis uloga (direktor/uprava škole, stručna služba, nastavnik i dr.), koraka, obaveza, postupaka iz nadležnosti	20
Prilog 3: Formular za praćenje pojave nasilja i vandalizma u školi	22
Prilog 4: Obavještenje koje upućuje škola u odnosu na nasilje	23
Prilog 5: Obavještenje koje upućuje škola u odnosu na pojavu vandalizma	24
Prilog 6: Plan zaštite i program rada s djetetom	25
Prilog 7: Prijedlog tema iz oblasti prevencije nasilja i vandalizma za realizaciju na časovima odjeljenske zajednice	27
Prilog 8: JU Centri za socijalni rad - kontakti	29
Prilog 9: Broj telefona, kontakt stručnog lica u Zavodu za školstvo	31

1. SVRHA/NAMJENA UPUTSTVA

Uputstvo školama *Podjela odgovornosti i postupanje u cilju prevencije i u slučajevima pojave nasilja i vandalizma* ima za cilj da se na dokazima, pokazateljima i primjerima prakse poboljša prevencija vršnjačkog nasilja i smanji pojava vandalizma u obrazovno-vaspitnim ustanovama.

Svrha Uputstva je da se doprinese odgovornom, sistematskom pristupu za prepoznavanje izazova, reagovanje i prevazilaženje uočenih i registrovanih situacija.

Namjera je da se postigne puna i dosljedna primjena pravne regulative, preventivnih programa i mjera u svim obrazovno-vaspitnim ustanovama i smanji stopa štete.

2. DOSADAŠNJE AKTIVNOSTI

Školske 2005/2006. godine otpočela je realizacija projekta *Škola bez nasilja - sigurno školsko okruženje* u saradnji Ministarstva prosvjete i Kancelarije UNICEF-a u Crnoj Gori. Projekat je namijenjen učenicima¹, nastavnom i vannastavnom osoblju, roditeljima, kao i cjelokupnoj zajednici s ciljem da se smanji i spriječi nasilje među školskom djecom u Crnoj Gori.

Pripremljen je Priručnik *Škola bez nasilja - sigurno školsko okruženje* (http://www.unicef.org/montenegro/SBN_za_web_final.pdf), Brošura za roditelje (http://www.unicef.org/montenegro/BZR_za_web_final.pdf) i Upitnik za procjenu vršnjačkog nasilja.

Uputstvo *Podjela odgovornosti i postupanje u cilju prevencije i u slučajevima pojave nasilja - uputstvo školama*² usvojio je Nacionalni savjet za obrazovanje. Ovo Uputstvo se od 2015. godine kao obavezno koristi za prepoznavanje svih oblika nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja djece, obaveze i odgovornosti svih u ustanovi, preventivne aktivnosti, postupke i mjere koje treba preduzeti kad se uoči nasilje.

Ministarstvo prosvjete značajnu pažnju i veliki broj aktivnosti usmjerava ka ovoj problematici. Na Školskom portalu nalazi se stranica o bezbjednosti djece na internetu: <http://www.skolskiportal.edu.me/Pages/Bezbjednostdjecenainternetu.aspx>. Osnovna funkcija mehanizma je sprečavanje širenja slika i video materijala na kojima je prikazana seksualna zloupotreba djece, kao i fizički i psihološki napadi na djecu. Nudi se niz uputstava u smislu potrebnih znanja, informacija, kao i direktna pomoć u situaciji kada do djeteta dođe poruka nelegalnog sadržaja ili kad se desi sajber incident. Ukoliko je došlo do sajber incidenta koji se tiče web sajta, društvenog naloga, krađe identiteta, online prevare i slično, postoji opcija da se i to prijavi. Prijave su direktno upućene Nacionalnom CIRT timu (tim za odgovore na računarske incidente).

Urađen je dopunski materijal za realizaciju predmetnih programa iz oblasti informatike: *Zaštitimo djecu - naučimo ih da prepoznaju i pobijede izazove na društvenim mrežama - prijedlozi za aktivni pristup nastavi informatike u okviru prevencije on-line nasilja*. Materijal je dostupan na navedenom portalu i ima za cilj jačanje kompetencija učenika da štite sebe i druge od nasilja na društvenim mrežama.

Urađene su *Smjernice i procedure za obezbjeđivanje sigurnog okruženja za djecu s posebnim obrazovnim potrebama*, u čiju svrhu primjene je edukovan kadar u resursnim centrima.

Izrađena je Analiza stanja pojava vršnjačkog nasilja i vandalizma na osnovu podataka prikupljenih upitnikom koji se odnosio na nasilje u školama i opremljenost objekata obrazovno-vaspitnih ustanova alarmnim sistemom i video nadzorom. Podaci o slučajevim vršnjačkog nasilja

¹ Svi muški oblici u tekstu podrazumijevaju i ženske oblike.

²<http://www.skolskiportal.edu.me/Bezbjednost%20djecu%20na%20Internetu%20dokumenta/Podjela%20odgovornosti%20i%20postupanje%20u%20cilju%20prevencije%20i%20u%20slu%C4%8Dajevima%20pojave%20nasilja.pdf>

prikupljeni su po sljedećim vrstama nasilja: emocionalno, iznuđivanje, sajber, seksualno, socijalno, verbalno, fizičko – pojedinačne tuče, fizičko – grupne tuče, nasilje djece nad zaposlenima i nasilje zaposlenih nad djecom. Prikupljeni su i podaci o broju: evidentiranih slučajeva nasilja, žrtava i počinitelaca nasilja, prijava centrima za socijalni rad, Upravi policije i drugim ustanovama i izrečenih vaspitnih mjera.

Iz Informacionog sistema obrazovanja (MEIS) korišćeni su podaci o broju: učenika/djece, ustanova, objekata, kao i o štetama uzrokovanih vandalizmom. Najčešće štete su na fasadi i fasadnoj stolariji, mobilijaru i zelenilu u dvorištima, kao i toaletima i mobilijaru u učionicama.

Regija	Ukupan broj prijavljenih objekata	Procenat objekata s ispravnim video nadzorom	Procenat objekata s ispravnim alarmnim sistemom
Centralna	205	40,49%	22,93%
Južna	119	36,13%	27,73%
Sjeverna	305	18,03%	12,46%

Tabela 1: Video nadzor u obrazovno-vaspitnim objektima po regijama

Ministarstvo prosvjete je pripremlilo, a Vlada Crne Gore usvojila Program za suzbijanje vršnjačkog nasilja i vandalizma u obrazovno-vaspitnim ustanovama u Crnoj Gori s Akcionim planom 2019-2021. godina. Program je zasnovan na dokazima, tačnije nalazima Analize koja je stavila akcenat na evidentirane slučajeve po vrstama nasilja, u odnosu na razvojne i obrazovno-vaspitne nivoe, kao i na počinjenu štetu.

3. STRATEŠKI I NORMATIVNI OKVIR

Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta u članu 19 definiše pravo na zaštitu djece „od svih oblika fizičkog ili mentalnog nasilja, povreda ili zlostavljanja, zanemarivanja ili nemarnog postupanja, zloupotrebe ili eksploatacije, uključujući i seksualno zlostavljanje“.

U Strategiji Savjeta Evrope za prava djeteta (2016-2021) nasilje se navodi kao jedan od sadašnjih i budućih izazova za ostvarenje dječjih prava. Život bez nasilja za svu djecu je jedan od prioritetnih područja, a kao jedan od izazova definiše se i odrastanje u digitalnom svijetu.

Opštim zakonom o obrazovanju i vaspitanju propisano je da u ustanovi nije dozvoljeno: fizičko, psihičko i socijalno nasilje; zlostavljanje i zanemarivanje djece i učenika; fizičko kažnjavanje i vrijeđanje ličnosti, odnosno seksualna zloupotreba djece i učenika ili zaposlenih i svaki drugi oblik diskriminacije. Zakon utvrđuje da odjeljski starješina analizira vaspitne i nastavne rezultate odjeljenja, brine se o rješavanju vaspitnih i nastavnih problema pojedinih učenika, saraduje s roditeljima, izriče opomene i predlaže ostale vaspitne mjere.

Zakon o zaštiti lica i imovine propisuje da se vrši obavezna zaštita objekata i prostora u kojima se realizuju djelatnosti od javnog interesa, djelatnosti koje predstavljaju povećanu opasnost za život i zdravlje ljudi, kao i objekata čijim oštećenjem ili uništenjem bi mogle nastupiti teže posljedice po život i zdravlje većeg broja ljudi, a na osnovu plana zaštite.

Strategija za prevenciju i zaštitu djece od nasilja 2017-2021. godina za cilj ima: „Omogućiti za svu djecu u Crnoj Gori unaprijeđenu zaštitu od svih oblika nasilja, uključujući zanemarivanje i eksploataciju“. Specifični strateški ciljevi su: Unapređenje zakonodavstva i sprovođenje politika; Unapređenje institucionalnog okvira za profesionalnu, kvalitetnu i efikasniju brigu i zaštitu djeteta; Osnaživanje pravosudnog sistema; Promjene u društvenim normama koje prihvataju, opraštaju ili

ignorišu nasilje; Razvijanje životnih vještina i otpornosti djece; Kreiranje sistema za monitoring, evaluaciju i istraživanje.

Donošenjem Zakona o zaštiti od nasilja u porodici („Službeni list CG“, br. 46/10), te iz njega i proizišle Strategije o zaštiti od nasilja u porodici za period 2012-2015. godine, propisana je obaveza izrade Protokola o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici (<http://sudovi.me/podaci/vrhs/dokumenta/641.pdf>). Protokol precizira postupanje nadležnih institucija i obaveze preduzimanja potrebnih mjera iz domena odgovornosti.

Pravilnik o načinu i postupku dodjeljivanja pohvala i nagrada i vaspitnim mjerama za učenike osnovne škole propisuje način i postupak iziricanja vaspitnih mjera.

U cilju podizanja svijesti o bezbjednom korišćenju interneta, Strategijom sajber bezbjednosti 2018-2021. predviđena je edukacija nastavnog kadra, djece, pedagoga i psihologa.

4. NASILJE, VANDALIZAM I DJECA

Škola ima značajno mjesto u otkrivanju i prijavljivanju nasilja i zlostavljanja. Škola je okruženje u kome je moguće očekivati i nasilničko ponašanje.

Prihvaćene su definicije i pokazatelji nasilja (Prilog broj 1):

Fizičko nasilje je namjerno nanošenje fizičke povrede ili bola, ali i nanošenje štete tuđoj imovini (krađa, demoliranje). **Ponašanja koja predstavljaju fizičko nasilje su:** udaranje, guranje, štipanje, izmicanje stolice, gađanje, šutiranje, grebanje, čupanje za kosu i uši, ujedanje, „ćebovanje“, „biciklo“ (paljenje šibica između nožnih prstiju dok žrtva spava), davljenje, napad oružjem, otimanje, cijepanje odjeće, prisiljavanje djeteta da za kaznu ostane u položaju koji uzrokuje bol ili je ponižavajući, prijetnja nožem ili pištoljem i drugo.

Psihološko nasilje je nanošenje mentalne ili emocionalne patnje, implicitna prijetnja fizičkim nasiljem, zaplašivanje druge osobe, sticanje kontrole nad njom. **Ponašanja koja čine ovo nasilje su:** omalovažavanje, vrijeđanje, ruganje, psovanje, ucjenjivanje, zastrašivanje, nepravredno kažnjavanje, prisiljavanje djeteta da laže za druge, radi tuđa zaduženja, odriče se svojih stvari ili privilegija za druge, korišćenje nekih saznanja o djetetu i/ili moći nad djetetom kako bi se dobila neka korist za sebe, zatvaranje ili zaključavanje djeteta u sobu, nagovaranje na korišćenje psihoaktivnih supstanci, uključivanje u destruktivne grupe i/ili aktivnosti.

Finansijska i materijalna eksploatacija postoji kada osoba koristi resurse (imovinu) druge osobe, bez njenog pristanka, a zarad sticanja koristi. Govorimo o eksploataciji u smislu rada koji po svojoj prirodi i načinu na koji se vrši, šteti, zloupotrebljava i eksploatiše dijete i sprečava obrazovanje. Djeca se najčešće radno eksploatišu na ulicama u svrhu prinudnog prosjačenja. Osim toga, tu je i seksualna eksploatacija; prisila na vršenje krivičnih djela; sklapanje maloljetničkih prinudnih (ugovorenih / nedozvoljenih) brakova.

Seksualno nasilje je nametanje seksualnog kontakta bilo koje vrste bez pristanka druge strane, izlaganje pornografskim sadržajima, komentari sa seksualnom konotacijom. Čini ga uključivanje djeteta i mlade osobe u seksualnu aktivnost koju ono ne shvata u potpunosti, sa kojom nije saglasno, za koju nije razvojno doraslo i nije u stanju da se sa njom saglasi, kojom se krše zakoni ili socijalni tabui društva. Može obuhvatati: navođenje ili primoravanje djeteta i mlade osobe da se upusti u bilo kakvu seksualnu aktivnost, kontaktnu ili nekontaktnu; eksploatatorsko korišćenje djeteta za prostituciju, pornografiju ili druge nezakonite seksualne radnje. Takođe, ne treba zanemariti nasilje koje je rodno i zasnovano na seksualnoj orijentaciji.

Razmatraju se **zanemarivanje** djetetovih tjelesnih i/ili psiholoških potreba i **zlostavljanje** koje podrazumijeva ekstremnu deprivaciju djetetovih potreba udruženu sa nanošenjem fizičkog i psihičkog bola. Čine ga dugotrajno zapostavljanje osnovnih fizičkih i/ili psiholoških potreba djeteta, propusti

roditelja ili staratelja da obezbijede adekvatnu hranu, smještaj i odjeću, u zaštiti djeteta od fizičkih povreda ili opasnosti, neobezbjeđivanje odgovarajuće medicinske njege ili liječenja.

Vršnjačko nasilje se dešava u školama i vršnjačkim grupama. Ono postoji ukoliko je dijete žrtva vršnjačkog nasilja, izloženo direktnoj ili indirektnoj (psihološkoj) agresiji od dva do tri puta mjesečno ili češće od strane jednog djeteta ili grupe djece. Dakle, čini ga ponavljanje bar 2-3 puta raznih oblika nasilja u nekom kraćem ili dužem vremenskom intervalu starijeg djeteta nad mlađim, više djece nad jednim djetetom ili snažnijeg djeteta nad slabijim. To može biti pritisak, verbalna i/ili fizička agresija, kako bi uradilo nešto što ne želi, suzdržalo se da ne uradi nešto što smatra da treba i sl. Vidljivo je kroz pojedinačne, grupne tuče, pesničenje, udaranje, verbalni ispadi, emocionalno nasilje, socijalna **izolacija**, iznuđivanje, ruganje, etiketiranje, pogrdno imitiranje, širenje laži ili lažnih glasina o djetetu, isključivanje iz grupe, ponižavanje, uvredljivi pokreti i mimika, socijalna izolacija, ogovaranje, nerijetko i seksualno nasilje – o kojemu se najmanje govori, kao i ono podstaknuto rodnim izražavanjem i/ili seksualnosti. U određenim slučajevima strah od buduće viktimizacije može predstavljati vršnjačko nasilje. U posljednje vrijeme se govori i o sajber **vršnjačkom nasilju putem moderne tehnologije** (internet, mobilni telefon) koje remeti, uznemirava i zloupotrebljava privatnost kroz korišćenje i objavljivanje tuđih fotografija, video zapisa, krađu identiteta, organizovanje neprijateljskih i nasilnih viber grupa, govor mržnje i sl.

Elektronsko nasilje i zlostavljanje (cyber nasilje) se dešava na društvenim mrežama i predstavlja ponašanja kojima se putem informacionih tehnologija ugrožava ličnost i dostojanstvo djeteta. Ponašanja koja predstavljaju elektronsko nasilje su: oglašavanje, pisanje u ime djeteta i/ili o djetetu bez njegovog znanja, slanje slika, video zapisa, prijetećih ili diskriminišućih poruka, upad u profil (Facebook, Tweeter, Instagram...) i razmjena informacija, snimanje kamerom bez volje djeteta i distribuiranje materijala, dopisivanje s djetetom od strane odraslog koji se lažno predstavlja, uznemiravajući telefonski pozivi, poruke; krađa, promjena lozinke za e-mail ili nadimak na chat-u; objavljivanje privatnih podataka ili neistine; postavljanje internetske ankete o žrtvi; slanje virusa na e-mail ili mobilni telefon; slanje pornografskih sadržaja i neželjene pošte; lažno predstavljanje preko interneta i mobilnog telefona i sl.

Kod **djece koja se nasilno ponašaju**³ manifestuje se potreba za dominacijom nad vršnjacima (fizički napadi, omalovažavanje, potčinjavanje). Ona teško podnose neuspjeh, osujećenje, prepreke, pravila, impulsivna su i razdražljiva. Teško odgađaju zadovoljenje svojih potreba, odnosno to rade po principu „sada i ovdje“. Ponašaju se agresivno prema roditeljima, nastavnicima i drugoj djeci. Ne prihvataju različitosti, nijesu tolerantna. Mogu imati izrazitu potrebu za sticanjem koristi (materijalne).

Djeca koja trpe nasilje⁴ imaju neke prepoznatljive osobine: slabo samopoštovanje (sebe opažaju kao manje vrijedne, slabije), povučena su, pasivna, oprezna, tiha, osjetljiva, anksiozna, imaju malo prijatelja, obično su fizički slabija i nesigurnija, više uplašena i za njih se zna da neće uzvratiti ako ih neko napadne, najčešće prezaštićena od roditelja... Posljedice počinjenog i proživljenog nasilnog ponašanja mogu biti ne samo neposredne već i trajne. Važno je imati u vidu i neposredne posljedice proživljenog nasilja:

- Povučенost i nesigurnost, izbjegavanje društva (dijete je uglavnom samo u toku školskih odmora, ne uključuje se u zajedničke ili sportske aktivnosti).
- Poremećaj pažnje, pad školske uspješnosti, razdražljivost, napetost i sklonost da reaguje plaćom.

³http://www.unicef.org/montenegro/SBN_za_web_final.pdf, http://www.unicef.org/montenegro/BZR_za_web_final.pdf

⁴http://www.unicef.org/montenegro/SBN_za_web_final.pdf, http://www.unicef.org/montenegro/BZR_za_web_final.pdf

- Gubitak motivacije za pohađanje škole: dijete odbija ili nerado ide u školu, izbjegava uobičajeni put do škole, ne želi da u školu ide samo i traži od roditelja da ga vode, u školi traži društvo/blizinu nastavnika.
- „Bolesno“ je kada treba da ide u školu; žali se na tegobe za koje ljekari ne nalaze organski osnov.

U školama treba znati da odnos djeteta koje trpi nasilje i djeteta koje se ponaša nasilno može biti veoma dugo skrivan i nevidljiv za nastavnike, roditelje pa i stručnjake. Stoga treba stvarati atmosferu u skladu s pravilima i vrijednostima što čini „okvir“ za reagovanje kada se nasilno ponašanje dogodi. Djetetu koje trpi nasilje neophodna je pomoć radi jačanja psiholoških snaga. Istovremeno, kod djeteta koje se ponaša nasilno treba razvijati adekvatne psihosocijalne vještine.

Vandalizam je izraz kojim se u širem smislu opisuje svako oštećenje neke, po pravilu tuđe stvari tj. imovine⁵. Postoji saglasnost da uništavanje nema praktične ili materijalne motive. Naime, u pogledu namjere ono nije usmjereno na sticanje imovinske koristi za sebe ili drugoga.

Vandalizam je vidljiv najčešće na javnim prostorima i površinama, ali se može konstatovati i da se štete dešavaju na školskim objektima i imovini.

5. PREPORUČENI KORACI

Svi zainteresovani, svjedoci i očevici, mogu prijaviti Ministarstvu prosvjete događaje u školama koji upućuju na mogućnosti da se dešava nasilje i vandalizam na broj telefona 080 777 777.

O svim prijavljenim slučajevima Ministarstvo redovno informiše za poslove prevencije nasilja i vandalizma stručnu kontakt osobu u Zavodu za školstvo, koja obavještava školu o prijavi i, po potrebi, savjetuje je o mjerama koje treba da preduzme. Škola i formirani tim obavještavaju kontakt osobu u Zavodu za školstvo o preduzetim mjerama i rezultatima.

6. PREVENCIJA NASILJA I VANDALIZMA

Najprije dajemo pregled aktivnosti koje je potrebno sprovesti kada je riječ o pojavi nasilja, uključujući vršnjačko.

Polazište, osnov i utemeljenje se nalazi u Programu *Škola bez nasilja* i analizi utvrđene prakse.

- Formirati tim koji će pratiti proces prevencije nasilja i izabrati koordinatora (po pravilu član stručne službe). Obavijestiti Zavod za školstvo i izvještavati o sprovedenim aktivnostima i preduzetim mjerama po klasifikacionom periodu.
- Prezentovati Program na sjednici nastavničkog vijeća.
- Sprovesti Upitnik (slučajni uzorak učenika i sl.).
- Sprovesti obuke nastavnika za rad sa učenicima prema koracima Priručnika *Škola bez nasilja – sigurno školsko okruženje*, te postupanju po Uputstvu, o vrijednostima i pravilima, prepoznavanju i prevenciji pojava nasilja i vandalizma, s posebnim fokusom na one forme koje su uočene kao najzastupljenije u školi, sprovođenje restitucije.
- Na početku svake školske godine kroz radionice koncipirati pravila za sva odjeljenja i sve razrede, a iz njih formulisati pravila škole (pozitivna forma).
- Postaviti pravila na vidljiva mjesta u učionici, u holu škole.

⁵ Stevanović, A., (2012) *Huliganizam, vandalizam i nasilničko ponašanje*, CRIMEN (VIII) 2/2017, str. 172–188.

- Na času odjeljske zajednice kroz godišnji plan predvidjeti ove teme – u skladu s preporukama Zavoda za školstvo.
- Tokom realizacije nastave predmetnih programa iz oblasti informatike koristiti pripremljeni dopunski radni materijal.
- Sprovesti edukativno-informativni roditeljski sastanak (odjeljske starješine i roditelji – sva odjeljenja).
- Primjenjivati i evidentirati restituciju.
- Vršnjačka podrška i „kutija povjerenja“.
- Mjere treba da uključe prepoznavanje djece u riziku, osmišljavanje školskih aktivnosti koje nose predznak pozitivnih i vrijednosti pripadanja, čuvanja sebe, drugih, sopstvene i tuđe imovine.
- Organizovati sastanke za praćenje svih pojava nasilja i vandalizma u školi (dva puta mjesečno).
- Preduzimati mjere iz nadležnosti.
- Voditi evidenciju – unošenje podataka u MEIS prateći instrukcije Odjeljenja za ICT (koje dalje distribuira podatke koordinacionom timu i kontakt osobi u ZzŠ).

Školski tim za zaštitu djece od nasilja i smanjenja vandalizma čine: uprava škole (direktor), stručni saradnici i nastavnici koji je u neposrednom kontaktu s djetetom. Uloga tima je da zaposlenima olakša proceduru pomoći djeci kada se posumnja da su izložena nekoj vrsti nasilja, kao i da se utvrde rizici i sprovede aktivnosti u odnosu na smanjenje štete kao posljedice vandalskih postupaka. Školski tim, takođe, postupa u slučajevima o kojima je informacija dobijena putem prijave na broj telefona 080 777 777. Školski tim ostvaruje komunikaciju škole sa centrima za socijalni rad i ostalim pojedincima ili službama koje se bave zaštitom djece od nasilja, kao i sa službama zaštite imovine i lica. Školski tim brine o organizovanju i sprovođenju mjera plana zaštite i programa rada sa djetetom. (Prilog 6). Školski tim je neophodno formirati u toku septembra mjeseca svake školske godine i podatke o tome unijeti u MEIS. Obaveza školskog tima je da podatke o sprovedenim aktivnostima i preduzetim mjerama takođe unese u MEIS.

Edukacija je potrebna da bi zaposleni u školi (nastavno i vannastavno osoblje) dobili informacije, uputili u činjenice koje navode na sumnju da postoji sumnja ili je dijete žrtva nasilja, da postoji rizik ili se dešavaju situacije i okolnosti koje upućuju na činjenje štete na školskoj imovini. U školi treba sprovesti radionice o pravilima, vrijednostima, reagovanju na nasilje, obuke za sprovođenje restitucije koje se nalaze u originalnom Programu *Škola bez nasilja – sigurno školsko okruženje*. Na osnovu samoevaluacije, primjene Uputnika o pojavi nasilja u školi, fokus staviti na edukaciju nastavnika o posebno zastupljenim formama nasilja koja se kao takva utvrde i registruju⁶. Ona se sprovodi na osnovu radionica iz Priručnika *Škola bez nasilja – sigurno školsko okruženje*. Neophodno je da zaposleni u školama budu upoznati s Uputstvom kako bi se profesionalno, dosljedno i odgovorno primjenjivale procedure koje su njime propisane. Takođe, važno je da svi zaposleni u ustanovi budu informisani o rizičnim okolnostima, faktorima, uslovima, okolnostima za pojavu vandalizma, njegovim manifestacijama, kao i postupcima koji vode smanjenju štete nastale usljed vandalskih postupaka. Važno je periodično ponavljati obuke, prije svega za novi kadar, radi obnavljanja i trajnosti vještina. Osim toga, neophodno je informisati i edukovati roditelje (roditeljski sastanci, informativno-edukativni materijal i sl.)

⁶ Ne zanemarivati seksualno nasilje, s obzirom na to da je posebno tabuizirano.

Pravila na nivou odjeljenja, razreda i škole uspostavljaju se i postavljaju na upadljivim mjestima. Organizuje se sastanak na kome se roditelji upoznaju s pravilima i vrijednostima, načinu reagovanja kada se nasilje i šteta dogode. Nakon formulisanja pravila škole, tim za zaštitu djece od nasilja i smanjenja vandalizma i uprava škole dogovaraju o uvođenju i primjeni disciplinovanja i restitucije (nadoknade štete) koje se koriste prije vaspitnih mjera.

Stručna služba škole je zadužena za **organizovanje vršnjačke pomoći** i praćenje „**kutije povjerenja**“. Stručna služba će odabrati i obučiti djecu, dogovarati izvođenje i supervizirati vršnjački program. Učenicima koji nijesu spremni da govore otvoreno o svom ili problemu svog druga, koji ne mogu javno reći koji se učenici ponašaju nasilno ili imaju potrebu da pitaju bilo što u vezi s pojavom vršnjačkog nasilja omogućeno je da to urade preko „kutije povjerenja“ u koju ubacuju svoja pitanja (potpisana šifrom). Stručna služba škole redovno pregleda sadržaj kutije i supervizira odgovore (takođe pod šifrom), koje formulišu članovi grupe za vršnjačku pomoć i ističu ih na oglasnoj tabli. Vršnjaci mogu biti korisni za uključivanje u društvo vršnjaka s niskim stepenom samopoštovanja, drugim rizičnim znacima socio-emocionalnog razvoja. Oni mogu dežurati u školi na predviđenim mjestima, organizovati školske, sportske, kulturne i druge aktivnosti sa temom nasilja među djecom.

Restitucija ponašanja je metoda orijentisana ka mogućnostima ispravljanja, a ne kažnjavanju za počinjenu grešku (nadoknada učinjene štete ili napravljene greške). Ona uči samodisciplinovanju zato što: oštećeni dobija zadovoljavajuću nadoknadu; počinilac ulaže napor i uči na greškama koje popravljaju sopstvenim trudom; razvija vrijednosti i nove vještine. Korake za primjenu restitucije treba odštampati i staviti u svaku odjeljenjsku knjigu, učionicu i kancelariju.

RESTITUCIJA	
1.	U našoj školi NE prihvatamo...
2.	U što VJERUJEMO i što NJEGUJEMO u našoj školi? (npr. Svi imamo pravo da budemo sigurni.)
3.	Koje je naše PRAVILO?
4.	Što si htio/htjela ili trebao/la? - Što si stvarno želio/la (mislio/la, osjećao/la, koji je bio tvoj cilj)?
5.	Da li je to DOBAR način? - Što si i kako učinio/la (rekao/la)? Jesi li dobio/la ono što si htio/la? Jesi li zadovoljan/na? Da li ti to pomaže da dobiješ ono što ti treba? Što to govori o tebi kad tako postupiš?
6.	Kako ćeš POPRAVITI ovu situaciju? - Što možeš naučiti iz ovoga? Kako možeš popraviti grešku/štetu? Što to govori o tebi? Što odgovara i jednoj i drugoj strani? Što će zadovoljiti „žrtvu“? Da li možeš time da se iskupiš?

Tabela 2: Postupak restitucije

Kako se nasilje najčešće dešava van vidokruga odraslih u školi: na školskom dvorištu, u toaletima, na stepeništu itd. **nužno je organizovati dežurstva nastavnika**. U svakom hodniku, na holu, stepeništu i dvorištu po jedan nastavnik dežura i prati situaciju. Obilaze „skrivena“ mjesta u školi, razgovaraju s djecom. Registruju eventualne pokazatelje bilo koje forme nasilja, ali i rizike od potencijalnog izazivanja štete na objektu i imovini (ispadi, impulsivne reakcije, neobičajeno udruživanje i sl.). Dežurni nastavnici treba da postupaju dosljedno i jednako prema svim učenicima. Osim toga, radnici/radnice na održavanju higijene i domar škole su u prilici da zapaze određene oblike, pokazatelje štete, nasilja i rizike od vandalskih postupaka. U prostorijama koje oni koriste treba postaviti pisani informativni materijal i vodiče za prepoznavanje znakova nasilja (Prilog 1).

Posebnu pažnju treba posvetiti **djeci sa smetnjama u razvoju** zbog toga što ona prepoznaju, doživljavaju, razumiju, izražavaju svoje potrebe na različite, nerijetko specifične, načine. U zavisnosti od vrste smetnje, mnoga djeca sa smetnjama u razvoju ne govore ili otežano komuniciraju, ne umiju da objasne što im se desilo, duže trpe, ne umiju da odrede kome da se požale. Dijete sa smetnjama potrebno je dodatno strpljivo saslušati, uspostaviti odnos povjerenja, dozvoliti da na svoj način saopšti verbalno ili neverbalno što osjeća, doživljava i prolazi.

Na časovima predmeta iz oblasti informatike realizovati ranije pripremljen dodatni materijal koji uključuje ishode koji se tiču tematike prevencije nasilja na društvenim mrežama. Materijal sadrži uvodni, teorijski i programski dio, teorijski osvrt, definisanje pojma, regulative u Crnoj Gori i ponuđene ideje za izvođenje (dopunu) časa. U nastavi učenik treba da, između ostaloga, spozna opasnosti od neumjerenoga i nepravilnoga korišćenja ICT-a, destruktivnoga i kriminogenoga sadržaja s interneta, razumije značaj bezbjednosti i zaštite podataka.

Čas odjeljske zajednice se realizuje jednom nedjeljno za učenike IV do IX razreda osnovne škole i sve razrede srednje škole. Na ovim časovima, odjeljski starješina, između ostalog, analizira vaspitne i nastavne rezultate odjeljenja, brine se o rješavanju vaspitnih i nastavnih problema pojedinih učenika. Da bi se kontinuirano bavili prevencijom nasilja i vandalizma, na časovima odjeljske zajednice se realizuju teme u vezi s ovim pojavama. Za učenike prvog ciklusa osnovnog obrazovanja se preporučuje da se ove teme tretiraju integrisano u okviru svih predmetnih programa kroz odgovarajuće ishode koji se odnose na školske, lične i humane vrijednosti, čuvanja sebe, drugih, sopstvene i tuđe imovine (Prilog 7).

Slobodne aktivnosti mogu se proširiti sadržajima koji su u skladu s idejom sprečavanja nasilja. U okviru sekcija moguće je osnažiti svijest o prevenciji nasilja. Izabrati aktivnosti za koje postoji interesovanje učenika. To mogu biti izložbe dječjih radova, prilozi školskim novinama na temu nasilja; dramski prikazi i igrokazi; pravljenje video-zapisa; postavljanje poruka o nenasilju i sl. Potom, kada je riječ o prevenciji i vandalizma i smanjenju štete koja nastaje usljed toga, posebno treba prepoznavati djecu u riziku (socijalne, ekonomske, biološko-psihološke uslove, okolnosti). Preporučljivo je kreirati školske politike i aktivnosti nenasilja i antidiskriminacije koje gaje afirmativne, konstruktivne vrijednosti, razvijaju atmosferu i etos pripadanja, tolerancije, razumijevanja i prihvatanja različitosti, kod djece podstiče naviku i kulturu odgovornosti, čuvanja sebe, drugih, sopstvene i tuđe imovine.

Važna napomena: Neophodno je da se školski tim za zaštitu djece od nasilja redovno sastaje (dva puta mjesečno) i prati sve pojave nasilja i vandalizma u školi. Na osnovu **formulara** koji popunjavaju odjeljske starješine, školski tim utvrđuje stanje u školi i preduzima mjere u svojoj nadležnosti (Prilog broj 3). Formular sadrži podatke o broju učenika, dešavanjima koja se mogu podvesti pod vršnjačko nasilje (vrijeđanje, guranje, pesničenje, tuče, iznuđivanje novca i dr.), datum kada se to desilo, zapažanja o drugim vrstama nasilja kod djece, a na osnovu znakova koji se unose u formular (izrazita povučenost ili djetetova sklonost da se izoluje i distancira, anksioznost, nisko samopoštovanje, somatske tegobe, neobično reagovanje na dodir, podlivi, modrice, lomovi, neodgovarajuće hranjenje, odijevanje i dr.). Takođe, postupa se i po prijavama pristiglim putem telefonske linije 080 777 777.

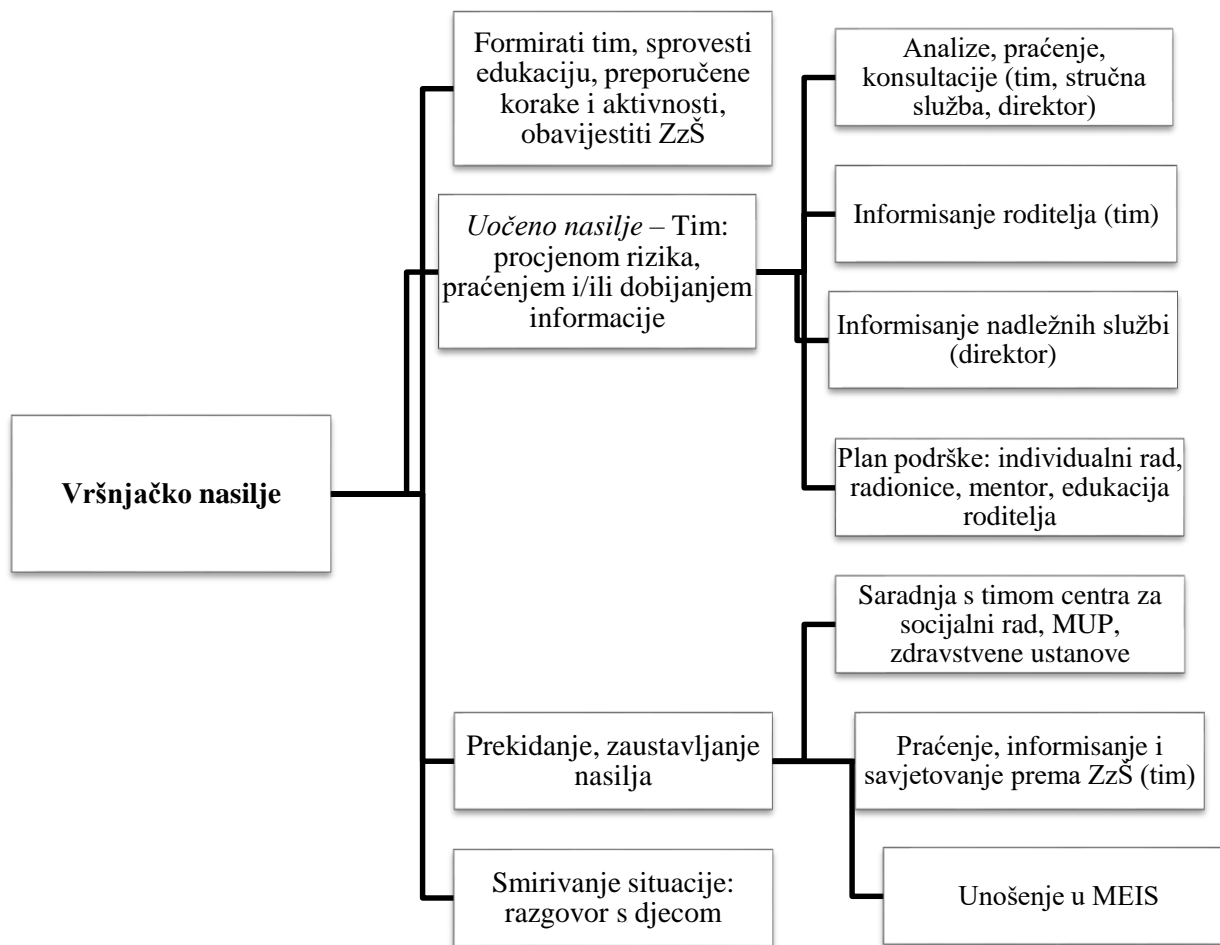
7. MJERE KOJE TREBA PREDUZETI KAD SE UOČI NASILJE

U dogovorenoj dinamici (dva puta mjesečno) sastaje se školski tim radi analize dostavljenih formulara. Tom prilikom se utvrđuje o kojoj vrsti nasilja je riječ, odnosno na koju vrstu nasilja se sumnja. Takođe, izvor informacija su prijave koje zainteresovani, svjedoci i očevici mogu uputiti Ministarstvu prosvjete na broj telefona 080 777 777..

Otkrivanje, saznanje o nasilju prvi je korak u zaštiti djece od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja. Na osnovu registrovanih dešavanja u školi, evidencije restitucije i zabilješki razgovora stručne službe s

pojedinom djecom zaključuje se o kojoj vrsti nasilja je riječ: **vršnjačko nasilje, fizičko nasilje, psihološko nasilje, seksualno nasilje, zanemarivanje, finansijska i materijalna eksploatacija.**

Ukoliko se zaključi da je riječ o vršnjačkom nasilju (vrijeđanje, pesničenje, tuče, iznuđivanje novca i sl.), definišu se mjere koje treba preduzeti na nivou škole. Osmišljavaju se i sprovode ciljane i tematske radionice (jačanje odjeljske kohezije, prihvatanje različitosti, nenasilna komunikacija). Organizuje se rad s manjim grupama (vršnjačka podrška, ciljani rad na prevazilaženju konkretnih problema koji postoje u određenim manjim grupama). Definišu se oblasti, metode i tehnike podrške potrebne djetetu i primjenjuje individualni rad. Koncipiraju se i primjenjuju oblici rada s roditeljima (tematski roditeljski sastanci i sastanci savjeta roditelja, radionice, individualna podrška). Formulisu se i preduzimaju mjere prema drugim institucijama.

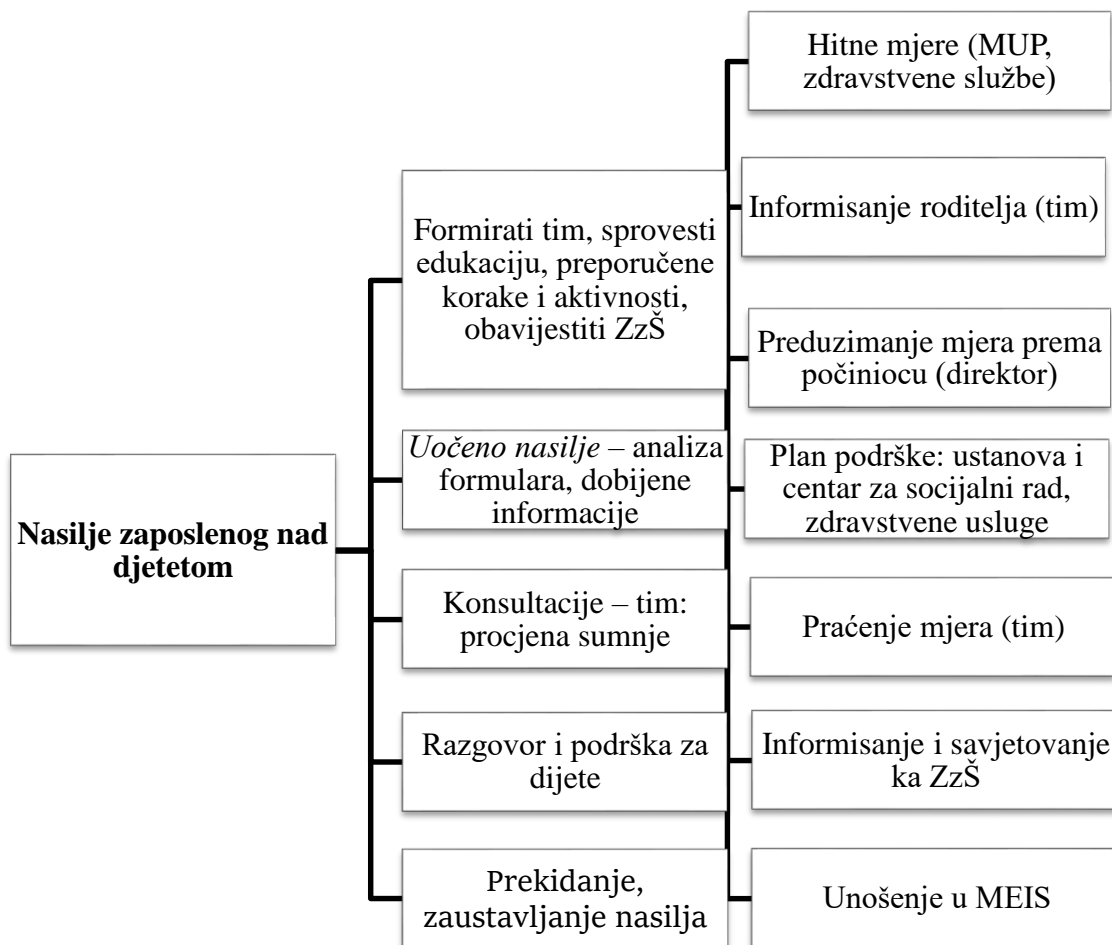

Grafikon 1: Procedura i koraci u slučajevima vršnjačkog nasilja

Paralelno treba razmotriti znakove i pokazatelje koji upućuju na određeno nasilje (Prilog 1). Samim tim se konstatuje da li je riječ o fizičkom nasilju, o psihološkom nasilju, zlostavljanju i zanemarivanju ili se sumnja na seksualno zlostavljanje. U skladu sa sumnjama i zaključcima **odmah** treba preduzeti profesionalne mjere, shodno etici i struci.⁷ Stručna služba ustanove obavlja **razgovor s djetetom** (uz prisustvo roditelja/staratelja) i sačinjava izvještaj o obavljenom razgovoru. U slučaju teških slučajeva koji se dešavaju u školi, uprava **poziva hitnu službu i/ili doktora, ili slučaj**

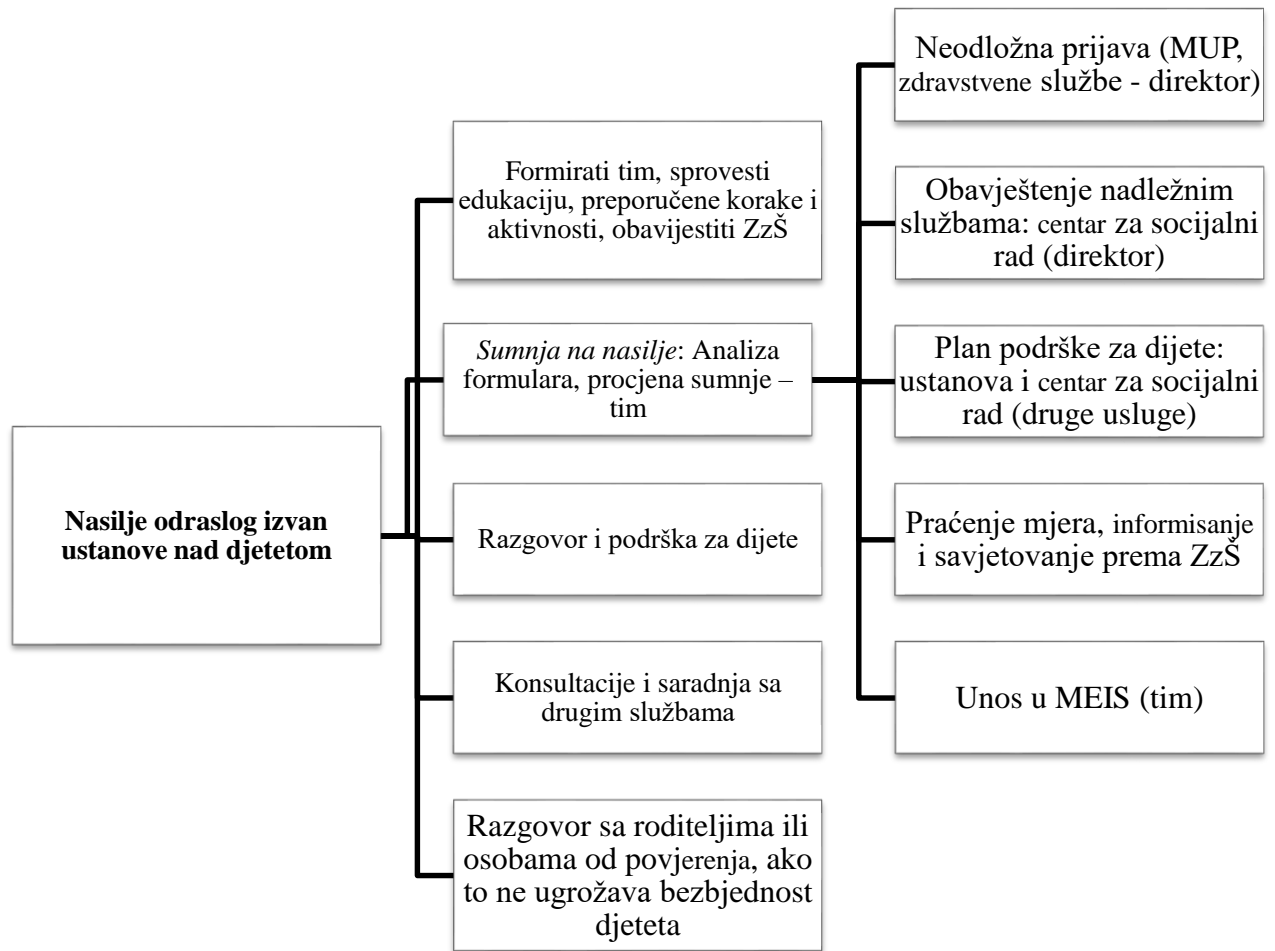
⁷ Neke mjere slijede iz Protokola o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici.

prijavljuje policiji (predstavnik škole – poželjno je da član stručne službe bude prisutan uz dijete i roditelja/staratelja).

Grafikon 2: Procedura, odgovor/intervencija i koraci u slučaju sumnje ili nasilja/zloupotrebe djece od strane osoblja

Po potrebi, stručna služba ustanove obavlja **razgovor sa djetetom svjedokom ili žrtvom** (uz prisustvo roditelja/staratelja – osim u slučaju sumnje na porodično nasilje) i sačinjava izvještaj da bi se preduzele neophodne mjere ili pripremila prijava nasilja drugim nadležnim službama (policija, centar za socijalni rad). Provjeru povreda vrši medicinsko osoblje. Slijedi **preduzimanje mjera iz nadležnosti**. Odgovornost i dužnost prijavljivanja nasilja i zlostavljanja je obavezna! Na osnovu saznanja o nasilju, ili sumnje na nasilje, zaposleni su u obavezi da **zaustave i/ili obavijeste o pojavi nasilja** (prijava nasilje) školskom timu i direktoru. **Obaveza prijavljivanja nasilja ima prednost u odnosu na tzv. profesionalno čuvanje tajne ukoliko ona ugrožava djetetovu bezbjednost, život ili mentalno i/ili fizičko zdravlje.** Odnosi se na situacije u kojima se došlo do informacija koje upućuju da je dijete zlostavljano, zanemareno, žrtva nasilja. **Pozivaju se roditelji** i informišu o događaju, sprovedenim konsultacijama, zaključcima i predloženim mjerama (predočava se zakonska regulativa, mjere zaštite i rada s djetetom). Direktor obavještava centar za socijalni rad o postojanju sumnje, ali i prati tok sprovođenja mjera. Ukoliko je potrebno, obavještava se policija.

Grafikon 3: Procedura – u slučaju sumnje ili čina nasilja/zloupotrebe djece od strane drugih odraslih lica van ustanove
Obavještenje treba da sadrži sljedeće informacije (Prilog 4):

- Naziv i sjedište škole koja šalje obavještenje
- Ime i starost djeteta, ime roditelja/staratelja, podaci o porodici (adresa, kontakt telefoni)
- Opis djeteta u školi: dolasci na nastavu, školska uspješnost, emocionalne i karakteristike učenja (pažnja, pamćenje i sl.), socijalne vještine, ponašanje, komunikacija, izgled
- Informacije, činjenice, okolnosti iz kojih proizilazi sumnja o tome da se dijete nalazi u situaciji nasilja - uočeni znaci nasilja, pokazatelji i indikatori i zaključak o vrsti nasilja
- Ime osobe/a za koju se sumnja da vrši nasilje
- Datum i potpis odgovorne osobe

Tim priprema mjere i načine reagovanja u odnosu na konkretnu djecu, a na osnovu koncipiranog plana podrške ***Praćenje efekata preduzetih mjera*** se preduzima radi provjere uspješnosti preduzetih zaštitnih mjera koja su postavljene u okviru Individualnog plana podrške (Prilog 6).

U ustanovi treba da se vodi ***evidencija pojave nasilja*** i preduzetih mjera. Svaki čin nasilja i vandalizma mora se bilježiti: što se dogodilo, ko su učesnici, kako je prijavljeno nasilje, koje su i kakve posljedice, ishodi preduzetih koraka, na koji način su uključeni roditelji, stručna služba, profesionalci

drugih institucija, načini na koji će situacija biti praćena. Ova dokumentacija treba da se čuva poštujući princip povjerljivosti podataka.

U Zavodu za školstvo, kao ustanovi koja prati, analizira i utiče na razvoj obrazovnog sistema određeno je stručno lice koje se bavi pojavom nasilja i vandalizma u školama. Ovo stručno lice pruža podršku školama. Budite slobodni da kontaktirate zaduženo lice, dostavljate potrebne podatke, informacije, tražite savjete, sugestije, preporuke, instrukcije za reagovanje u određenim situacijama. Ono će obavijestiti školu o prijavi i ponuditi instrukcije o mjerama koje treba da se preduzmu, voditi evidenciju o preduzetom, koju škola povratno dostavlja.

U MEIS se evidentiraju podaci i mjere na osnovu instrukcija i uputstava Odjeljenja za ICT koje se odnose na postignuće, vladanje, pohađanje, sve forme nasilja: vršnjačko, zaposlenih nad djecom, u porodici, drugih odraslih nad djecom, socio-ekonomsko-emocionalni i problemi u ponašanju, podaci o šteti, podrška, praćenje, intervencije i saradnja sa drugim službama i servisima.

* U sporovima koji se dešavaju u školi (između učenika, između nastavnika, učenika i nastavnika, nastavnika i roditelja itd.), škola, koja ima obučen tim za školsku medijaciju, treba da upozna strane u sukobu o mogućnostima da se spor riješi putem medijacije. Učešće strana u medijaciji je dobrovoljno. Škola određuje način na koji će strane biti upućene na medijaciju. Budući da je školska medijacija propisana Opštim zakonom o obrazovanju i vaspitanju (član 9b), ukoliko se spor ne riješi putem medijacije, a odnosi se na učenike, primjenjuje se Pravilnik o izricanju vaspitnih mjera za učenike.

8. MJERE U ODNOSU NA VANDALIZAM

Iskustva, evidencija i analiza počinjenih i nastalih šteta u obrazovno-vaspitnim ustanovama ukazala je na mjere koje treba preduzeti da bi se doprinijelo planiranju neophodnih aktivnosti u cilju smanjenja pojave vandalizma u školama.

Navedena Analiza upućuje da su u toku radnih dana najčešće štete načinjene u toaletima i namještaju u učionicama. U večernjim satima i tokom neradnih dana oštećuju se ograda i zelenilo u dvorištima škola, kao i oprema na sportskim poligonima. Najviše je šteta na fasadama objekata i bravariji, posebno na objektima na kojima je urađena termoizolaciona demit fasada i postavljena nova bravarija i najčešće je nanose treća lica. Od strane trećih lica često je uništena rasvjeta na objektima u dvorištu škola, kao i video-nadzor.

Da bismo mogli da predložimo mjere, važno je da razumijemo i prepoznamo da na pojavu vandalizma utiče niz socijalnih, biološko-psiholoških uslova koji u zavisnosti od okolnosti ostvaruju veći ili manji uticaj. Samim tim oblasti na koje se treba uticati su: kulturni obrasci i potkultura, ekonomski faktori i socijalni status, porodica i porodični odnosi, te mediji. Mjere treba da uključe prepoznavanje djece u riziku, osmišljavanje školskih aktivnosti koje nose predznak pozitivnih i vrijednosti pripadanja, čuvanja sebe, drugih, sopstvene i tuđe imovine.

U skladu sa Zakonom o zaštiti lica i imovine, neophodno je izraditi planove zaštite obrazovno-vaspitnih ustanova, organizovati službe fizičke zaštite.

Stručna služba škole treba da savjetuje, ukazuje, analizira i utvrđuje potencijalne rizike (socijalne, grupne, individualne), potom znake, razloge, korijene i na to upućuje kadar i upravu.

Dežurni nastavnici, vannastavno osoblje (domar, spremačice) posebno prate tokom radnih dana rizična mjesta, djelove objekta: toaleti, namještaj u učionicama, ograda i zelenilo, fasada, bravarija, rasvjeta. Posebno u jutranjim satima obratiti pažnju na eventualno nastalu štetu prethodnog dana u večernjim satima, odnosno prvog radnog dana u sedmici na onu nastalu tokom neradnih dana (prije svega oprema na sportskim poligonima).

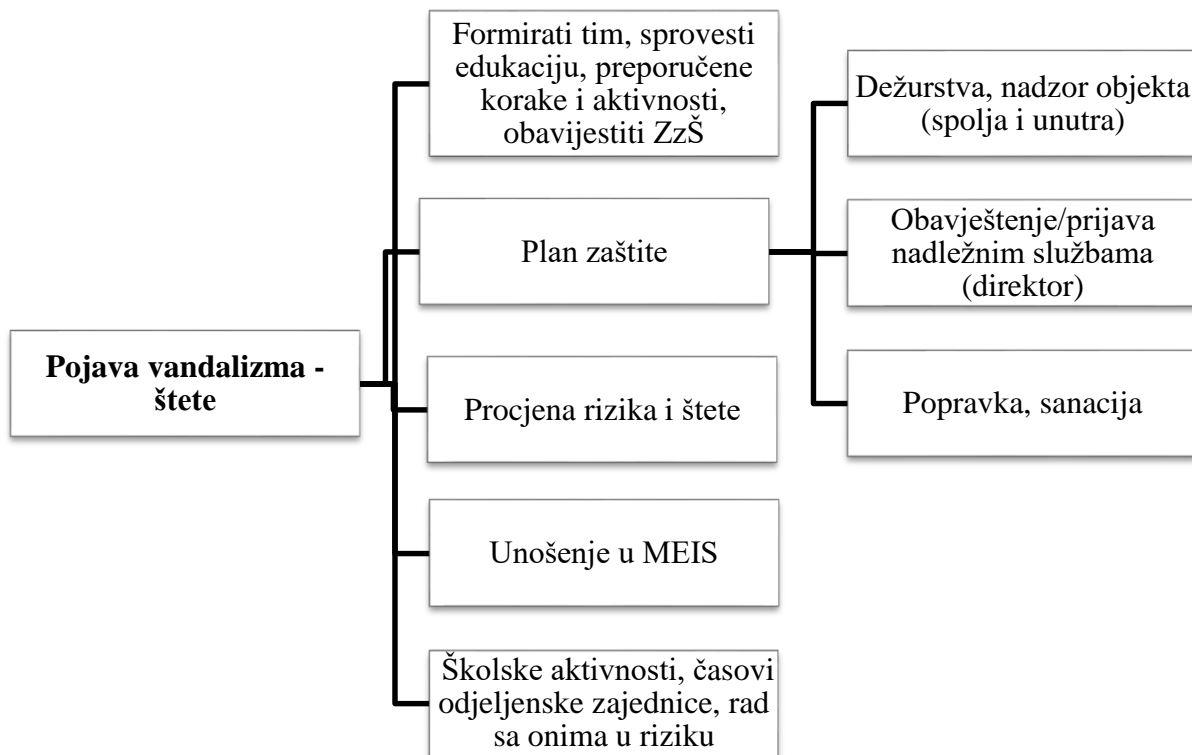
Da bi se izazovi od vandalizma preduprijedili u situacijama odlazaka na ekskurziju, izlete, tokom školskih priredbi i događaja od nastavnika se očekuje da: nadgledaju učenike, provjeravaju da li su svi učenici prisutni; sarađuju sa ostalim nastavnicima kako bi učešće i ponašanje učenika bilo pod kontrolom tokom aktivnosti; preduzimaju sve moguće mjere kako bi predvidjeli i smanjili potencijalne rizike; obrate pažnju na to da li se učenici pridržavaju dogovorenih pravila ponašanja.

Časovi odjeljenske zajednice, ostali nastavni predmeti kroz ishode treba da afirmišu vrijednosti očuvanja prostora i sredine, odgovornosti i nenasilja.

U školama treba postaviti/popraviti dvorišne ograde, kapije, druge fizičke prepreke za sprečavanje pristupa vozila, pješaka i slično, kao i ugraditi, modernizovati i dovesti u funkciju, rasvjetu u školskim dvorištima i nepreglednim mjestima u samim ustanovama i oko njih.

Tim za zaštitu djece od nasilja i vandalizma, odnosno direktor ustanove, obavještava nadležne i službe zaštite imovine i lica.

Sve štete prouzrokovane vandalizmom potrebno je evidentirati u MEIS-u. Takođe treba evidentirati i podatke o sanaciji nakon završenih radova, kao i o počiniocima štete (ukoliko su to učenici škole).

Grafikon 4: Procedura – u slučaju sumnje ili čina vandalizma

Obavještenje treba da sadrži sljedeće informacije (Prilog 5):

- Naziv i sjedište škole koja šalje obavještenje i prijavu
- Opis štete koja je nastala na objektu i/ili imovini
- Informacije, činjenice, znaci, okolnosti i pokazatelji da je šteta počinjena
- Indikatori i zaključak iz kojih proizilazi sumnja o tome ko je počinio štetu
- Preporuke za saradnju i sprovođenje mjera prevencije i smanjenja štete
- Datum i potpis odgovorne osobe

Tim za zaštitu djece od nasilja i vandalizma koncipira preporuke, sprovodi i prati mjere saradnje, prevencije i smanjenja štete: postavljanje, popravka, nadzor, dežurstva, školske, grupne, individualne aktivnost za i sa učenicima, roditeljima. To su edukacije, promotivne aktivnosti i aktivnosti koje animiraju djecu da čuvaju i njeguju prostor koji ih okružuje, radionice, obilasci prostorija i sl.

9. INDIVIDUALNI PLAN PODRŠKE

Da bi se postiglo da dijete žrtva nasilja ili ono koje pokazuje neprilagođenost ponašanja, razvije adekvatne psihosocijalne vještine, potrebno je usaglašeno djelovanje i rad tima škole i centra za socijalni rad.

Sa službama socijalne i dječije zaštite treba razviti Plan podrške (Prilog 6) koji uključuje psihosocijalnu podršku, mjere obrazovno-vaspitnog postignuća (dopunska nastava, individualni rad i sl.). Na osnovu njega se prati ponašanje djeteta kroz duži vremenski period. Centar za socijalni rad se uključuje kad je riječ o nasilničkom ponašanju djece, dok škola preko svoje stručne službe rješava kratkotrajne incidente i sukobe djece. Škola šalje zahtjev centru za socijalni rad za uključivanje i preuzimanje zaštitnih mjera kada dođe do ponavljanja određenog ponašanja i dominacije sile na individualnom ili grupnom planu. Planiranje i sprovođenje zaštitnog procesa podrazumijeva podršku aktivnostima u okviru procesa obrazovanja i vaspitanja, dijagnostički postupak, tretman, primjenu mjera socijalne i dječije zaštite i organa starateljstva i dr.

Centar za socijalni rad pruža podršku djeci žrtvama nasilja, savjetodavni rad izvršiocima nasilja i njihovim roditeljima, nadzor njihovog ponašanja i ostale zaštitne mjere. Tim centra preispituje situaciju, utvrđuje osobine ličnosti djeteta, u kojim situacijama je sklono da se neadekvatno ponaša, što je dovelo do incidenta i takvog kontinuiranog ponašanja. Nakon obrade djetetove ličnosti i razgovora sa roditeljima, po potrebi utvrđuje Plan i program zaštite i rada (u zavisnosti da li je dijete žrtva ili počinitelj) u cilju poboljšanja njegovog ponašanja i bolje adaptacije u školi.

Planom se preciziraju i dogovaraju mjere kako bi se zajedničkom saradnjom što uspješnije radilo na tretmanu žrtava i počinitelja nasilja i/ili uključivanje i praćenje drugih usluga po procjeni potreba. Stručni radnici fokusiraju pažnju na unapređenje prosocijalnog načina razmišljanja, uspostavljanje odgovarajućeg nivoa kontrole impulsa, razvoj osjećaja odgovornosti i prihvatanja posljedica za sopstveno ponašanje. Pomažu u razvijanju vještina komuniciranja za nenasilno rješavanje konflikata i unapređenju odnosa sa vršnjacima i porodicom. Usmjeravaju strukturisanje slobodnog vremena (adekvatni sadržaji, rekreativne i sportske aktivnosti), motivišu za razvoj osjećaja odgovornosti i dužnosti prema obavezama, sebi, roditeljima, drugima. Insistira se na redovnim dolascima na savjetodavni rad da bi se radilo na razvoju optimalnog ponašanja. Važno je osnaživanje roditelja za povećanje dosljednosti u vaspitavanju djeteta, ali i nadzor roditeljskog prava, kada za tim postoji potreba.

Nužno je da škole dobiju povratnu informaciju, uputstva, sugestije, instrukcije za osmišljavanje i sprovođenje mjera obrazovno-vaspitnog karaktera koje vode razvoju adaptivnog ponašanja.

Plan uključuje vremenski raspored sastanka u cilju razmjene informacija, praćenja efekata i postignuća. U školi se sprovodi nadzor nad učenicima na času, tokom odmora, dolaska i odlaska iz škole. Utvrđuju se oblasti podrške potrebne djetetu. Primjenjuju se metode i tehnike individualnog rada s djetetom. Realizuje se stručno-savjetodavni, individualni i grupni rad / radionice.

Radionice⁸ koje se sprovode su tematske (jačanje odjeljenske kohezije, ovladavanje emocijama, prihvatanje različitosti, nenasilna komunikacija, odgovornost prema sebi, drugima, okruženju,

⁸ Scenariji radionica su dati u Priručniku *Škola bez nasilja – sigurno školsko okruženje*.

objektima, imovini). Organizuje se ciljani rad na prevazilaženju konkretnih problema koji postoje u određenim manjim grupama. Prilagođava se metodika nastave i izvodi dopunska nastava za učenike kod kojih je za to procijenjena potreba.

Određuje se nastavnik – mentor, koji je, po pravilu, model prema kojem dijete ima pozitivan transfer, a koji prati njegov uspjeh i ponašanje. Takođe, organizuje se edukativno-savjetodavni rad s roditeljima.

10. USLUGE KOJE SU DOSTUPNE

I) **Formalni oblici podrške** podrazumijevaju usluge koji se sprovode kroz javne ustanove:

- **Centri za socijalni rad**⁹ pružaju različite vrste usluga od kojih se neki odnose na podršku roditeljima/starateljima kroz savjetovanje, praćenje, socio-ekonomsko jačanje i sl. Obavljaju poslove koji se odnose na zaštitu djeteta, porodice...
- **JU Centar „Ljubović“** – realizuje se vaspitna mjera upućivanja u ustanovu nezavodskog tipa u određenom trajanju, obezbjeđuje prihvata, zaštita, podrška, vaspitno-terapeutski tretman, profesionalno osposobljavanje djece u riziku i djece sa poremećajem u ponašanju.
- **Domovi zdravlja** – savjetovališta za mlade, centri za reproduktivno zdravlja, centri za djecu s posebnim potrebama.
- **Ministarstvo unutrašnjih poslova:** Jedinica za suzbijanje maloljetničke delinkvencije i nasilja u porodici, Operativni tim za borbu protiv nasilja u porodici i nasilja nad ženama.
- **Stručne službe u školama** i servisi inkluzivnog obrazovanja.

II) **Neformalni oblici podrške** podrazumijevaju usluge/projekte/programe nevladinih i organizacija civilnog društva:

- **Porodični centar Crvenog krsta Crne Gore** uspostavljen je u u romskoj i egipćanskoj zajednici na Kampu Konik u Podgorici.
- **Udruženje roditelji.me:** Roditeljska linija, grupe podrške za samohrane roditelje, podrška djeci iz socio-ekonomski ugroženih porodica.
- Skloništa i SOS telefoni za žene i djecu žrtve nasilja: **nacionalna SOS linija za žrtve nasilja, skloništa (sigurne kuće).**
- **NVO centar za prava djeteta Crne Gore:** aktivnosti za djecu iz socio-ekonomski ugroženih porodica, podrška hraniteljstvu.
- **Program „Porodični saradnik“** sprovodi NVO „Porodični centar“ iz Kotora u saradnji sa Ministarstvom rada i socijalnog staranja, i podršku UNICEF-a. Pruža preventivnu podršku roditeljima/starateljima u porodicama sa rizikom: Bijelo Polje, Pljevlja, Žabljak, Podgorica, Kotor, Tivat, Budva i Herceg Novi.
- **Juventas, Queer Montenegro, Spektra:** Savjetovalište, Drop – in centar za LGBT.

⁹ Prilog 8: Kontakti centara za socijalni rad

11. MEDIJI – KOMUNIKACIJA

Sistem obrazovanja i vaspitanja se temelji na principima Konvencije o pravima djece. Cijeneći najbolji interes djece smatramo i da implikacije Konvencije treba da budu na najvišem mogućem nivou prisutne naročito kada pojava nasilja i vandalizma postanu predmet interesovanja medija.

U vezi s tim treba imati najviši nivo standarda i etičkog ponašanja. Informacije treba da su objektivne, provjerene i tačne. Potrebno je voditi računa o tome da se ne smiju iskrivljivati informacije pretjerivanjem, neadekvatnim naglašavanjem jednog aspekta priče, jednostranim izvještavanjem ili stavljenjem činjenica van konteksta u kome su se desile.

Neophodno je osigurati da se ne prelazi granica tajnosti podataka, zaštite ličnosti, prava djeteta, ne stvori prostor za senzacionalizam, izbjegnu upotrebe stereotipa, osude, diskriminatorni pristupi.

Neposredno komunicirati sa službom za odnose s javnošću nadležnog ministarstva.

Prilog 1: Definicije i pokazatelji nasilja

Fizičko nasilje	<p>Namjerno nanošenje fizičke povrede ili bola:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tjelesne povrede, šamaranje, nanošenje modrica, prelomi, opekotine; • Povlačenje, uplašenost, strah od fizičkog ili drugog kontakta, od blizine određenih osoba.
Psihološko nasilje	<p>Nanošenje mentalne ili emocionalne patnje:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Lišavanje psihološke, emocionalne i socijalne podrške, zapostavljanje, uskraćivanje ljubavi i pažnje, ili ispoljavanje negativnih emocija; • Prijetnje, vika, bezrazložne grdnje, psovke, potcjenjivanje, podsmijavanje, vrijeđanje, upotreba pogrdnih imena ili atributa; • Stvaranje situacije za strah i osjećanje nesigurnosti kod djeteta.
Seksualno nasilje	<p>Neželjeni seksualni kontakt, dodiri, komentari sa seksualnom konotacijom, rodno i nasilje zbog seksualne orijentacije:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Popuštanje u školi, smetnje pažnje, odsutnost, povlačenje, promjene u raspoloženju, agresivnost i odbojnost, sram, krivica, nisko samopoštovanje, samopovređivanje, suicidalnost; • Modrice, somatske tegobe, bolovi u stomaku; • Naglašeno seksualno ponašanje, neuobičajena znanja o seksualnosti; • Strah od fizičkog kontakta, specifičnih mjesta, ljudi, stvari.
Zanemarivanje i zlostavljanje	<p>Ekstremna deprivacija i oglašivanje na djetetove potrebe udružene sa nanošenjem fizičkog i psihičkog bola djetetu. Može biti: fizičko, zdravstveno, obrazovno, emocionalno, neadekvatan nadzor, napuštanje:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Neodgovarajuće hranjenje, odijevanje, liječenje, higijenska zapuštenost, usporen razvoj koji nije organskog porijekla.
Finansijska materijalna eksploatacija	<p>Postupak ili proces kada osoba koristi resurse (imovinu) druge osobe, bez njenog pristanka, a zarad sticanja koristi. Pokazatelji vidljivi kod djeteta:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bez ili s neistinitim objašnjenjem često kasni u školu, odlazi ranije s časova, izostaje s nastave posebno u mjesecima pred turističku sezonu; • Uspjeh izrazito ispod prosjeka, nedovoljne i dovoljne ocjene; • Iscrpljeno, neispavano, stalno malaksalo, nema vremena za igru, nakon škole ga čekaju odrasle osobe koje nijesu srodnici; • Potiče iz socio-ekonomski nestabilne porodice; roditelji nezainteresovani za školovanje i uspjeh, ne sarađuju s nastavnicima.

Vršnjačko nasilje	Razni oblici nasilja više djece nad jednim djetetom, starijeg nad mlađim, snažnijeg nad slabijim djetetom: Pesničenje, udaranje, tuče, ponižavanje.	Socijalna izolacija: Pritisak na druge da se ne druže, isključivanje djeteta iz kruga prijatelja, nepozivanje u društvo, negativno procjenjivanje, ogovaranje, ignorisanje, uvredljivi pokreti i mimika i dr.	Sajber nasilje: napadi na privatnost, izlaganje neprimjerenim sadržajima, uznemiravanje, krađe (npr. identiteta, lozinke), uhođenje, vrijeđanje, širenje nasilnih komentara i grupne mržnje i dr.
Vandalizam	Svako oštećenje neke, po pravilu tuđe stvari tj. imovine koje nema praktične ili materijalne motive.		

Prilog 2: Opis uloga (direktor/uprava škole, stručna služba, nastavnik i dr.), koraka, obaveza, postupaka iz nadležnosti

<p>Direktor/ica, uprava škole</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Formira, učestvuje i prati rad školskog tima; • Obezbeđuje uslove za rad („kutija povjerenja”, prostor za time-out i dr.); • Prati uspostavljanje i primjenu mjera disciplinovanja i restitucije; • Podnosi prijave o sumnji na nasilje i štete; • Prati primjenu IPPa; • Ostvaruje kontakt s drugim nadležnim ustanovama (zdravstvena, socijalna zaštita, policija i dr.); • Saraduje sa lokalnom zajednicom; • Određuje i prati dežurstava uz nadzor: dvorište, poligon, objekat, bravarija, fasada, oprema, ograda, toaleti, učionice i dr.; • Organizuje, učestvuje u izradi Plana zaštite; • Sanacija i popravka štete; • Ostvaruje i prati saradnju sa kontakt osobom i savjetnikom u Zavodu za školstvo; • Osigurava evidenciju (MEIS) i praćenje primjene mjera.
<p>Nastavno osoblje – odjeljski starješina</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Sprovodi nadzor nad učenicima/cama na času, tokom odmora, dolaska i odlaska iz škole; • Realizuje radionice na času odjeljskog starješine; • Vodi računa o donošenju i primjeni pravila i vrijednosti, kao i nadoknadi štete; • Redovno vodi formular za praćenje nasilja u školi; • Učestvuje u donošenju i primjeni IPP, saraduje sa stručnom službom; • Radi sa roditeljima u toku roditeljskih sastanaka (informativno-edukativno); • Osmišljava i sprovodi čas odjeljske zajednice, vannastavne vrijednosne i afirmativne školske aktivnosti; • Kroz nastavni proces (predmetni programi koje realizuju) obrađuju teme prevencije svih formi nasilja i činjenja štete licima i objektima; • Kroz dežurstva prati ponašanje učenika, rizike od nasilja i štete; • U MEIS-u evidentira razgovore sa djetetom, grupom djece, roditeljima itd.
<p>Stručna služba</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Obučava nastavnike/nastavnice u oblasti prevencije nasilja; • S učenicima realizuje stručno-savjetodavni, individualni i grupni rad / radionice; • Učestvuje u donošenju, primjeni i praćenju dogovorenih postupaka IPPa; • Organizuje, sprovodi i nadgleda aktivnost: „Kutija povjerenja”, kao i rad grupa za vršnjačku podršku; • Sprovodi edukativno-savjetodavni rad sa roditeljima;

	<ul style="list-style-type: none"> • Vodi evidenciju mjera, restitucije, sumira formulare za praćenje nasilja u školi, koncipira preporuke shodno analizi formulara; • Saraduje sa stručnim licima drugih ustanova (zdravstvena briga, socijalna zaštita, policija i dr.); • Prati pojavu i rizike od nasilja i pojave vandalizma i evidentira u MEIS (uključujući mjere, intervencije i aktivnosti); • Ostvaruje saradnju sa Zavodom za školstvo; • Organizuje prostor za time-out.
Stručni aktivni, odjeljsko vijeće, nastavničko vijeće	<ul style="list-style-type: none"> • Predlaže i izvodi nastavne ciljeve koje se mogu obraditi iz aspekta vršnjačkog nasilja, kulture odgovornosti zaštite sebe, drugih i imovine uz koncipiranje ideja, tema i planiranje časa odjeljske zajednice; • Osmišljava ideje za školske, slobodne, vannastavne i aktivnosti sekcija na teme prevencije nasilja i štete.
Administrativno osoblje	<ul style="list-style-type: none"> • Učestvuju i izradi Plana zaštite, pruža pomoć i administrira u programskim aktivnostima (otkrivanje, prijava, praćenje i sl.).
Domari, spremačice	<ul style="list-style-type: none"> • Prepoznaju nasilno ponašanje; • Primjenjuju osnovne principe postupanja (prepoznavanje pojave, prijavljivanje, praćenje); • Nadzor dvorišta, poligona, ograde, objekta, toaleta, učionica, bravarije, fasade i opreme sa ciljem utvrđivanja pokazatelja sumnje na nasilje i pojavu štete.

Prilog 3: Formular za praćenje pojave nasilja i vandalizma u školi

Naziv i sjedište škole	
Odjeljski starješina	
Ime djeteta, odjeljenje	
Vremenski period praćenja	
Izvor podataka (restitucija, zabilješke stručne službe, zapažanja nastavnika)	
Opis ponašanja/događaja zbog kojeg se sumnja na nasilje	
Uočeni znaci nasilja	
Zaključak i preporuka stručne službe o vrsti nasilja	
Predložene mjere tima u odnosu na školu, na druge ustanove	
Zaključak o riziku od pojave slučajeva vandalizma i prijedlog mjera za smanjenje štete	

Prilog 4: Obavještenje koje upućuje škola u odnosu na nasilje

Naziv i sjedište škole koja šalje obavještenje	
Ime i starost djeteta, ime roditelja/staratelja, podaci o porodici (adresa, kontakt telefoni)	
Opis djeteta u školi: dolasci na nastavu, školska uspješnost i karakteristike učenja (pažnja, pamćenje...), socijalne vještine, ponašanje, komunikacija, emocionalne karakteristike, izgled	
Informacije, činjenice, okolnosti iz kojih proizilazi sumnja o tome da se dijete nalazi u situaciji nasilja	
Uočeni znaci nasilja, pokazatelji i indikatori i zaključak o vrsti nasilja	
Ime osobe/a za koju se sumnja da vrši nasilje	
Datum i potpis odgovorne osobe	

Prilog 5: Obavještenje koje upućuje škola u odnosu na pojavu vandalizma

Naziv i sjedište škole koja šalje obavještenje	
Opis štete koja je nastala na objektu i/ili imovini	
Informacije, činjenice, znaci, okolnosti, pokazatelji da je šteta počinjena	
Indikatori i zaključak iz kojih proizilazi sumnja o tome ko je počinio štetu	
Preporuke za saradnju i sprovođenje mjera	
Datum i potpis odgovorne osobe	

Prilog 6: Plan zaštite i program rada s djetetom

Opšti podaci o djetetu i porodici		
Kratak opis ličnosti djeteta		
Utvrđene vaspitno-obrazovne karakteristike, mogućnosti, postignuća, potrebe djeteta	Snage djeteta:	Rizici:
Prepoznate oblasti savjetodavnog rada sa djetetom u centru za socijalni rad	Snage djeteta:	Rizici:
Opis mjera i aktivnosti		Zadužene osobe i dinamika sprovođenja (vremenski raspored sastanaka sa ciljem razmjene informacija, praćenja sprovođenja mjera, efekata i postignuća).
Mjere koje će preduzeti centar za socijalni rad (procjena i planiranje, savjetodavni rad, nadzor ponašanja i ostale zaštitne mjere, sastanci sa školskim timom), uključivanje i praćenje drugih i dodatnih usluga po procjeni potreba		

Aktivnosti koje će se sprovoditi u školi postavljanje pravila; stručno-savjetodavni rad s učenicima: individualni i grupni rad/radionice; prilagođavanje nastave, dopunska nastava; edukativno-savjetodavni rad sa nastavnicima, roditeljima; određivanje nastavnika mentora; razmjena informacija, usaglašavanja i daljeg razvoja mjera: sastanci tima škole i/ili sa članovima tima centra za socijalni rad		
Obaveze	Akcioni/vremenski plan praćenja obaveza	
Obaveze djeteta:		
Obaveze roditelja:		
Obaveze stručnih radnika centra:		
Obaveze stručnih radnika škole:		

Datum:

TIM:

Prilog 7: Prijedlog tema iz oblasti prevencije nasilja i vandalizma za realizaciju na časovima odjeljene zajednice

Rad na razvoju kulture nenasilja, odgovornosti u obrazovno-vaspitnim institucijama zahtijeva uspostavljanje sistema vrijednosti i pravila protiv nasilja i vandalizma kao okvira za rad.

Kako je nasilje pojava koja traži osmišljeno i kontinuirano djelovanje u cilju njenog sprečavanja, predložimo realizaciju određenih tema za časove odjeljene zajednice.

Za tu svrhu smo koristili Priručnik *Škola bez nasilja – sigurno školsko okruženje* (http://www.unicef.org/montenegro/SBN_za_web_final.pdf) koji je nastao tokom sprovođenja Programa *Škola bez nasilja*.

U okviru Priručnika *Škola bez nasilja – sigurno školsko okruženje* osmišljene su i na raspolaganju su radionice čijom bi realizacijom na časovima odjeljene zajednice učenici stekli osnovne informacije o tome što je nasilje (s fokusom na vršnjačko nasilje), razvili komunikacione vještine značajne za preventivno i adekvatno djelovanje u situacijama nasilja.

Stoga, predložimo da škole u program rada odjeljene zajednice uvrste teme do kojih smo došli analizom stanja, teorije i prakse i realizuju ih u skladu sa scenarijima razvojno prilagođenih radionica iz Priručnika.

Teme:

1. ŠTO JE NASILNO PONAŠANJE MEĐU UČENICIMA

Cilj: Upoznavanje učenika s pojmom nasilja među djecom i sa vrstama nasilnog ponašanja.

2. KADA NE BI BILO NASILJA U ŠKOLI

Cilj: Usmjeriti djecu na vrijednosti koje pruža nenasilno školsko okruženje.

3. POTREBE I PONAŠANJE

Cilj: Upoznavanje djece sa potrebama koje podstiču na ponašanje, kontrola ponašanja i postupaka

4. KAKO POTREBE MOGU BITI ZADOVOLJENE

Cilj: Iskustvo povezanosti potreba i primjereno/neprijemnog ponašanja kojim se one zadovoljavaju – kontrola emocija i ponašanja.

5. EMOCIJE I ULOGE

Cilj: Empatijsko razumijevanje pozicija djeteta žrtve, djeteta koje se ponaša nasilno i djeteta koje posmatra.

6. STANI NA TUĐA STOPALA

Cilj: Iskustvo promjene pozicije uloga u cilju empatijskog razumijevanja vršnjačkog nasilja.

7. PRIJEDLOZI ZA NADOKNADU ŠTETE KOJE SMIŠLJA DIJETE

Cilj: Uvođenje djece u postupak traženja nadoknade za počinjenu štetu ili grešku.

8. KOOPERACIJA¹⁰

Cilj: Razvijanje vještina kooperativne komunikacije u odnosu na teme koje tretiraju nasilje.

¹⁰ U ovoj radionici samo se Korak 1 razlikuje u odnosu na uzrast.

9. KOMUNIKACIJA – „Zatvorena komunikacija“

Cilj: Iskustvo prepoznavanja stilova konfliktne komunikacije.

10. TEMA KOJA JE OD ZNAČAJA ZA ODJELJENJE (forma konkretnog nasilja: tuče, sajber nasilje, nanošenje štete na imovini i sl.)¹¹

Cilj: Sticanje grupne kohezije, uticanje na rješavanje konkretnih problema, razvijanje osjećaja sigurnosti, pripadanja.

11. SMANJENJE ŠTETE - VANDALIZAM

Cilj: Upoznavanje s pojmom vandalizam i razvijanje odgovornosti prema sebi, drugim licima i imovini.

¹¹ Ideje se mogu naći na školskom portalu.

Prilog 8: JU Centri za socijalni rad - kontakti

Ustanova	Kontakt tel/e-mail	Adresa	Kontakt osoba, tel.
JU Centar za socijalni rad Podgorica	podgorica@czsr.me ana.stijepovic@czsr.me tel/fax 020/230 570	VI Proleterske br. 18	Ana Stijepović 067 509 908
Gradska opština Golubovci	smilovic87@gmail.com suzana.milovic@czsr.me 020/230 561	Anovi b.b.	Suzana Milović 067 825 504
Opština Tuzi	marko.ljuljdjuraj@czsr.me tel. 020/215 207, 220 033, fax 020/215 192, 220 034	IV Proleterska 18	Marko Ljuljđuraj 069 425 234;
JU Centar za socijalni rad Nikšić	niksic@czsr.me zoran.vukicevic@czsr.me tel/fax 040/271 144	Njegoševa br.10	Zoran Vukićević 069 305 072
Područna jedinica Plužine	zoran.perovic@czsr.me		Zoran Perović 069 812 336
Područna jedinica Šavnik	dragan.grdinic@czsr.me tel/fax 040/266 142		Dragan Grdinić
JU centar za socijalni rad Pljevlja	csrpv@t-com.me branka.danilovic@czsr.me tel. 052/301 264 fax 052/301 265	Vuka Karadžića br. 42	Branka Danilović 067 216 641
Područna jedinica Žabljak	frog@t-com.me tel/fax 052/360 150		Željko Pejović 067 625 325
JU Centar za socijalni rad Bijelo Polje	csrpb@t-com.me admir.mustajbasic@czsr.me tel.050/432 024 fax 050/431 481	Tršova b.b.	Admir Mustajbašić 067 040 404
JU Centar za socijalni rad Berane	cen.soc.rad@t-com.me ranko.raicevic@czsr.me tel.051/230 128, 234 966 fax 051/230 129	29. novembar br.1	Ranko Raičević 067 286-247
Područna jedinica Andrijevica	mira.marjanovic@czsr.me tel. 051/230 920 fax 051/230 921		Mira Marjanović
Područna jedinica Petnjica	skenderovic.rifat@czsr.me tel. 051/230-238		Rifat Skenderović
JU Centar za socijalni rad Bar	csrbar@t-com.me slobodan.djonovic@czsr.me tel. 030/313 336, 312 610 centrala fax 030/303 493 dežurni telefon 067/214009	Bulevar Revolucije b.b.	Slobodan Đonović 067 288 155

Područna jedinica Ulcinj	csrul@t-com.me mehmet.duraku@czsr.me tel: 030/412 205 centrala fax 030 401 549 Dežurni telefon:067/027975	Nikole Đakonovića b.b.	Mehmet Duraku 067 314 073
JU Centar za socijalni rad Kotor	czsrkotor@t-com.me vasilije.todorovic@czsr.me tel. 032/322 622, 322 624, 304 740	Gurdić b.b.	Vasilije Todorović 069 016 565
Područna jedinica Tivat	zeljka.stevovic@czsr.me 030/322 624 tel/fax 032/ 674 646		Željka Stevović
Područna jedinica Budva	tel/fax 033/452 887		Jasmina Petrović
JU Centar za socijalni rad Rožaje	csr-rozaje@t-com.me kadrija.agovic@czsr.me tel. 051/271 009 fax 051/270 174/270 175	30. septembra br. 6	
JU Centar za socijalni rad Plav	branka.djukic@czsr.me tel/fax 051/255 075; 051 251 450	Čaršijska b.b.	Branka Đukić 067 563 299
Područna jedinica Gusinje	hot.muradija@czsr.me tel/fax 051)251450 051 255 078		Muradija Hot
JU Centar za socijalni rad Herceg Novi	csrhn@t-com.me vlado.delic@czsr.me tel/fax 031 321 187, 322 293, 322 578	Put partizanskih majki br. 4	Vlado Delić 069 669 450
JU Centar za socijalni rad Danilovgrad	maja.luketic@czsr.me tel/fax 020 812 584; 020 230 561	Bijelog Pavla b. b.	Maja Luketić 067 555 308
JU Centar za socijalni rad Mojkovac	sonja.damjanovic@czsr.me tel/fax 050 452 101	Mališe Damjanovića b.b.	Sonja Damjanović 069 579 846
Područna jedinica Kolašin	dusko.scepanovic@czsr.me tel/fax 020 865 645; 864 645		Duško Šcepanović 067 240 807
JU Centar za socijalni rad Cetinje	jucsr@t-com.me dejan.milosevic@czsr.me tel. 041 231 890	IV Proleterske br. 5	Dejan Milošević 067 546 646 067 625 232

Prilog 9: Kontakti stručnog lica u Zavodu za školstvo

Ermina Alomerović, samostalni savjetnik
Odsjek za istraživanje i razvoj obrazovnog sistema
Zavod za školstvo
E-mail: ermina.alomerovic@zzs.gov.me
www.zavodzaskolstvo.gov.me
Ul. Vaka Đurovića b.b. Podgorica
Crna Gora

LITERATURA

Konvencija o pravima djeteta, UN

Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, UN

Krkeljić Lj., *Priručnik Škola bez nasilja – ka sigurnom i podsticajnom okruženju za djecu – kako spriječiti nasilje u školi – Program prevencije nasilja među djecom u školi*, Ministarstvo prosvjete i UNICEF, 2013.

Ministarstvo javne uprave, *Strategija sajber bezbjednosti Crne Gore 2018-2021*.

Ministarstvo prosvjete i UNICEF, *Brošura za roditelje – Program prevencije vršnjačkog zlostavljanja, za sigurno i podsticajno okruženje u školama*, 2013.

Ministarstvo prosvjete, *Opšti Zakon o vaspitanju i obrazovanju* („Sl. list RCG“, br. 64/2002, 31/05, 49/07, „Sl. list CG“, br. 4 /2008, 21/09, 45/10, 40/11, 45/11, 36/13, 39/13, 44/13)

Ministarstvo prosvjete, *Podjela odgovornosti i postupanje u cilju prevencije i u slučajevima pojave nasilja – uputstvo školama*, 2015.

Ministarstvo rada i socijalnog staranja, *Strategija za zaštitu od nasilja u porodici 2016–2020*.

Ministarstvo rada i socijalnog staranja, *Strategija prevencije i zaštite djece od nasilja sa akcionim planom 2017–2021*.

Ministarstvo rada i socijalnog staranja, *Strategija zaštite od nasilja u porodici 2011-2015*.

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, UNDP, *Protokol o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici - procedure i institucionalna saradnja u vezi s porodičnim nasiljem i nasiljem nad ženama*, 2011.

Olweus D. (1978), *Aggression in schools: Bullies and whipping boys*, Washington, DC: Hemisphere

Stevanović, A., (2012), *Huliganizam, vandalizam i nasilničko ponašanje*, CRIMEN (VIII)

Zakon o zaštiti od nasilja u porodici („Sl. list CG“, br. 46/2010, 40/2011)

<http://sudovi.me/podaci/vrhs/dokumenta/641.pdf>

<http://www.skolskiportal.edu.me/Pages/Bezbjednostdjecenainternetu.aspx>

http://www.unicef.org/montenegro/BZR_za_web_final.pdf

http://www.unicef.org/montenegro/SBN_za_web_final.pdf